

Kuti Judit – Varasdi Károly

Fiktív mozgás és eseményszerkezet

Tanulmányunk a Talmy (2000) által fiktív mozgásnak nevezett jelenségek egyik változatával foglalkozik. Elemzése során Talmy nem csupán nyelvi, hanem vizuális példákra is támaszkodik, szerinte ugyanis párhuzam található a két kognitív terület bizonyos jellegzetességei között. Jelen tanulmányban csupán nyelvi jelenségek vizsgálatára szorítkozunk. Talmy az általa fiktív mozgásnak nevezett jelenségek leírásakor kiemeli a kognitív metaforaelmélet¹ metaforáival való szoros kapcsolatot (TALMY 2000, 168f.): állítása szerint minden, a fiktív mozgás körébe tartozó nyelvi jelenség összeegyeztethető a kognitív metaforaelmélet keretében tárgyalható metaforafogalommal. Miután bemutatjuk, mely jelenségeket nevez Talmy a fiktív mozgás nyelvi megvalósulásainak, azáltal definiáljuk e jelenségeknek a jelen tanulmány számára releváns körét, hogy nem a Lakoff–Johnson-i, hanem a Harald Weinrich-féle metafora megközelítéssel² vetjük össze őket.

Tekintsük az alábbi mondatpárt:

- (1) A bűvész eltűnt a pódiumról.
- (2) A kábel eltűnt a polc mögött.

Az (2) mondatban bemutatott esemény – szemben az (1) mondat által bemutatottal – abba a típusba tartozik, amit *fiktív mozgás*nak nevezünk és az alábbiakban részletesen megvizsgálunk. A fiktív mozgások azt a jelenséget példázzák, amit még általánosabban *fiktív esemény*nek hívhatunk. Itt azonban azonnal fel kell hívni a figyelmet egy lehetséges félreértésre. A fiktív mozgás és a jelen írásban a fiktív események címkéje alá sorolt jelenségek nem olyan módon fiktívek, mint például Sherlock Holmes Baker street-i tevékenysége vagy a korabeli London Doyle által felsorakoztatott (ám soha nem létezett) figurái. A jelen tanulmányban vizsgált fiktív események és a valódi világ kapcsolata ugyanis sokkal szorosabb, mint a Sherlock Holmes-történetek (amelyekre ezután *irodalmi fikció*ként hivatkozunk) és a valódi világ kapcsolata. A különbség abban ragadható meg, hogy míg a fiktív mozgás jelenségében egy relatíve alacsony szintű kognitív mechanizmus működését érhetjük tetten, a Holmes-történetek (vagy általában az irodalmi fikciók) esetében nehéz volna egy ilyesfajta mechanizmust azonosítani. A fiktív eseményekhez továbbá (megint csak szemben az irodalmi fikciókkal) mindig tartozik egy implicit fiktív korrelátum is, és a fiktív eseményleírások módosítói többnyire erre a fiktív korrelátumra vonatkoznak. Mielőtt továbbmennénk azonban, pontosítsuk, mit is értünk fiktív eseményen! Ezt a fiktív és a tényleges (faktív) események szembeállításán keresztül tesszük

¹ Talmy a George Lakoff és Mark Johnson nevével fémjelzett metaforaelméletre utal. A továbbiakban kognitív metaforaelmélet alatt mi is a szerzőpáros 1980-ban megjelent könyvére támaszkodó elméletet értjük.

² Weinrich 1958 és 1976 között megjelent öt tanulmányában vázolja fel a metaforákról alkotott elméletét.

meg. Nyelvtanilag a fiktív eseményeket leíró mondatok gyakran teljesen párhuzamos szerkezetet mutatnak a tényleges eseményeket leíró mondatokkal (vö. [1] és [2]). Azonban (legalább) két lényeges különbség is kimutatható a faktív és a fiktív események között:

- (a) a fiktív események – szemben a faktívokkal – nem (objektív) időben zajlanak;
- (b) a fiktív események – szemben a faktívokkal – nem illeszkednek bele a tényleges valóság kauzális hálózatába.

Az (a) állítást azzal igazolhatjuk, hogy a fiktív esemény-leírások – szemben a faktívokkal – többnyire nem módosíthatók időhatározókkal³ (a látszólagos kivételekre alább még visszatérünk):

- (1') A bűvész pontban délben eltűnt a pódiumról.
- (2') # A kábel pontban délben eltűnt a polc mögött.

A (b) állítás alátámasztására pedig az alábbi mondatok szolgálhatnak:

- (1'') A pódium megbillenését az okozta, hogy a bűvész eltűnt róla.
- (2'') # Az áramszünetet az okozta, hogy a kábel eltűnt a polc mögött.
- (2''') # A kábel polc mögötti eltűnését a beruházó hanyagsága okozta.

Talmy a fiktív mozgás hat altípusát mutatja be a fenti példákhoz hasonló példákon keresztül. Az ún. *'prospect path'* jelenségére hozza példaként a következő mondatot (TALMY 2000, 108.):

- (3) A sziklafal a völgy felé néz. (The cliff wall faces toward the valley.)

Ahogy említettük, Talmy a kognitív metaforaelmélet szerinti metaforikus megnyilatkozásnak tekinti a fenti mondatot is, melynek értelmében itt a *felé* prepozíció (az angolban *toward*) metaforikus használatával van dolgunk. A fenti megnyilatkozás azonban a Lakoff–Johnson-i elmélettel szemben a Weinrich-féle metaforaelmélet keretein belül nem tekintendő metaforának. Ennek magyarázataként vizsgáljuk meg, milyen különbségeket találhatunk e két, a szakirodalomban szinte egyenértékűnek tartott elmélet között.⁴

A weinrich-i elmélet és a Lakoff–Johnson-féle elmélet közti párhuzam felállítására valóban számos észrevétel sarkall. Tekintsük át először ezeket, hogy ezt követően a különbségek is világosabban megfogalmazhatók legyenek. Bár Weinrich szövegszinten definiálja a metafora jelenségét, Lakoff–Johnson-nal egyező módon nem úgy gondolja, hogy egy, a szövegszinten gyökerező jelenségről volna szó. Lakoff–Johnson és Weinrich is hangsúlyozzák, hogy a nyelvi metaforák nem izoláltak, egyedi jelenségekként jönnek létre, hanem egy-egy metaforatípust összefogó konceptuális metaforának, illetve a weinrich-i szóhasználattal élve egy-egy „képmezőnek” (Bildfeld) a részeiként. Míg Lakoff és Johnson konceptuális metaforák

³ A ‚#’ a szemantikai/pragmatikai rosszulformáltságra utal.

⁴ Olaf Jäkel, a német kognitív nyelvész több művében Weinrich-ot mint a kognitív metaforaelmélet legfontosabb elődjét emeli ki, aki állítása szerint előrevetítette a kognitív metaforaelmélet minden lényeges meglátását.

forrás-, ill. céltartományairól beszélnek, Weinrich ún. képadományozó és képfogadó tudattartományokat ('Sinnbezirk'-eket) nevez meg. A két megnevezés hasonlósága miatt valóban kézenfekvő a mögéjük értett tartalmak egymásnak való megfeleltetése. A két elmélet másik hasonló vonása: mindkettő hangsúlyozza, hogy a Max Black által sugallt szimmetriával szemben (lásd BLACK 1962, 44) a metafora irányultsággal rendelkező jelenség. A konceptuális metafora (vagy két 'Sinnbezirk') általában egy konkrét és egy absztrakt jelenséget feleltet meg egymásnak. A megfeleltetés során a konkrétabb forrástartomány átstrukturálja az absztraktabb céltartományt. További hasonlóság a két elmélet között, hogy mind Lakoff és Johnson, mind Weinrich azt a nézetet vallja, hogy a metafora nem föltétlen két, objektív szemmel nézve meghatározott kritériumok mentén hasonlónak értékelhető dolgot köt össze. Sokkal inkább igaz az, hogy pontosan a metafora által létesítünk hasonlóságot két, eredendően nem hasonlónak ítélt dolog között. Ilyen módon határozzák meg a metaforák, főleg a szisztematikus rendszerekben könnyen elhelyezhető metaforák, a gondolkodás-módunkat. Végül mindkét metaforaelméletben megjelenik az a gondolat, miszerint a metaforák nem csupán egy-egy nyelvközösség, hanem egy-egy kultúrközösség közös nyelvi kincsei.

A párhuzamokként felsorolt jellemzők után vegyük szemügyre a két elmélet különbségeit: Bár Weinrich valóban kimondja, hogy a metafora nem a nyelvileg megvalósuló szöveg szintjén gyökerezik,⁵ mégis, Lakoff–Johnsonnal ellentétben, szövegszinten kezeli a jelenséget, szövegszinten definiálja azt. Weinrich szerint a metafora definíciójához elengedhetetlen feltétel, hogy a metaforikusan használt kifejezés és a szöveg többi része között ún. *Konterdeterminierung* álljon fenn (ezt a fogalmat ellentétes meghatározottságnak fordíthatnánk). Weinrich szerint minden szövegkörnyezetnek van egy erős kényszerítő ereje, mely azt eredményezi, hogy ha a szöveg egy-egy elemét kitakarnánk a szövegből, a hallgató/olvasó egyfajta potenciális tartalommal ruházná fel az adott szöveghelyet – függetlenül attól, milyen hangalakú szóval fog végül találkozni. A benne kialakuló elvárás⁶ vagy beteljesíti a tényleges szöveg vagy nem. Ha lehetetlen a kitakart szövegrész felé ébredt elvárás nem beteljesíteni, a szövegrész nem lehet metafora Weinrich szerint. A fenti példával élve:

(3') A sziklafal a völgy néz.

Ha minden előzetes információ megadása nélkül megkérünk valakit, hogy a fenti mondatot egészítse ki, jó eséllyel például a következő eredményt kapjuk:

(3) A sziklafal a völgy felé néz.

Ennek értelmében tehát a weinrich-i metaforafogalommal élve nem beszélhetünk metaforáról a *felé* prepozíció használatát illetően.

⁵ Érdemes hangsúlyozni azt is, hogy Weinrich nem mondja ki egyszer sem, hogy a metafora nem nyelvi jelenség volna. Azt állítja, hogy a gyökere egy "nem-nyelvi" jelenség. A nyelvi metaforát azonban nem azonosítja annak potenciális eredetével. Az általa *Sinnbezirk*-nek nevezett tartományt, melyet Jäkel Lakoff–Johnson konceptuális tartományaival azonosít, maga Weinrich egy tanulmányában (1967: 176ff.) a trieri jelentésmezőkkel, *Wortfeld*-ekkel azonosítja (l. Trier (1931) Trier (1934)).

⁶ Weinrich ezt *Determinationserwartung*nak nevezi.

Tanulmányunk további részében a fiktív mozgás nyelvi megvalósulásai közül csak azokkal foglalkozunk, melyek a weinrich-i értelemben is megfelelnek a metafora fogalmának.

A fiktív események – a faktívokkal ellentétben – kizárólag a megfigyelő élményfolyamában, a „szubjektív időben” konstituálódnak. Ez az élményfolyam mindig két pólus interakciójának az eredménye: egyfelől a megfigyelő saját aktivitása, másfelől a külvilágban a megfigyelőtől függetlenül zajló történések határozzák meg. Ha például csak a puszta látási fenoméneket tekintjük, a fej valamilyen irányú elfordulása a külvilág ellenkező irányú elmozdulásával korrelál. A világnak ezt az „elmozdulását” azonban a megfigyelő nem értelmezi valódi (faktív) eseményként, mert a látási élményt feldolgozó magasabb rendű kognitív mechanizmusok számításba veszik és „kiszűrik” a megfigyelő mozgásából adódó szüntelen változásokat. Az élményfolyam egy alapvetőbb szintjén azonban ezek a változások még teljes jogú szereplőként vannak jelen, és a fiktív mozgás jelenségében éppenséggel ez a szint nyilvánul meg.

A következő posztulátum a metaforizáció forrás- és céltartománya közötti kapcsolatot egy sajátos alesetének tekinthető:

Az élménystruktúrák hasonlósága (izomorfiája) motiválja az azonos nyelvi kifejezés lehetőségét.

Mint a metaforizációnál általában is, itt is csupán motivációról beszélhetünk, azaz nem állítjuk, hogy élménytípusok akár rendszeres strukturális hasonlósága szükségszerűen azonos nyelvi kifejezésmóddal járna együtt. A transzfert a hasonlóság mindössze lehetővé teszi és felkínálja, de nem kényszeríti ki.

Ezek után térjünk rá az (1) és (2) mondatok elemzésére! Mindkét mondatban ugyanazt az – állapotátmenetet leíró – igét találjuk. Az az állapotváltozás, amit az *eltűnik* ige leír, hozzávetőlegesen úgy fogalmazható meg, hogy az adott objektum látható, majd (később) nem látható. Azon az elemi szinten, amelyről fentebb írtunk, ez úgy nyilvánul meg, hogy az objektum észlelete előbb jelen van az élményfolyamában, majd bizonyos idő múltán nincs jelen. Amíg azonban az (1) mondat esetében a változás a valós időben is megtörténik, a (2) mondat esetében ugyanez az állapotátmenet pusztán a megfigyelő élményfolyamában következik be, bár nyilvánvalóan annak a tényleges folyamatnak a következtében, amelyben a megfigyelő tekintete letapogatja a kábelt egészen addig a pontig, amíg az láthatatlanná válik a számára a polc takarásában. A (2) mondatban leírt fiktív eseménynek tehát van faktív alapja, mégpedig a letapogatás művelete, a puszta vizuális élményfolyam szintjén a két struktúra izomorf. A letapogatás műveletét más fiktív eseményeket leíró mondatok esetében is tetten érhetjük:

(3) Az ösvény befutott az erdőbe.

Azt, hogy itt fiktív eseményről van szó, azzal igazolhatjuk, hogy a (3) mondat – szemben a (4) mondattal – nem fordulhat elő progresszív aspektusban (vö. [3'] ill. [4']):

(4) János befutott az erdőbe.

(3') # Az ösvény éppen futott be az erdőbe, amikor lövés dörrent.

(4') János éppen futott be az erdőbe, amikor lövés dörrent.

Tanulságos példa az alábbi fiktív eseményt leíró mondat is:

(5) Az erdő összefüggő falán egy ponton rés támadt és egy kis ösvény vált láthatóvá.

Itt is jól megfigyelhető az élmények szintjén fennálló szerkezeti izomorfia aközött, amikor egy homogén felületen valóban rés támad egy statikus szemlélő tekintete előtt (faktív esemény), illetve amikor a homogén felületen a megfigyelő a letapogatás közben elér egy már eleve ott lévő réshez (fiktív esemény).

Más szempontból érdekes az alábbi mondat:

(6) Az út percekig közvetlenül a tenger mellett futott.

Említettük, hogy a fiktív események nem a valódi időben konstituálódnak, s ezért nem lehet időhatározóval módosítani a leírásukat. A (6) mondat ennek ellentmondani látszik. Az ellentmondás azonban látszólagos, ugyanis a fiktív eseménynek mindig van faktív korrelátuma (a letapogatási folyamata), amely jellemezhető időbeli tulajdonságai szempontjából. A (6) mondat azonban felhívja a figyelmünket arra, hogy ezt a letapogatási folyamatot nem szabad pusztán a tekintet referenciapontjának mozgásával azonosítanunk. A (6) mondat esetében a megfigyelő a pusztán vizuális letapogatást saját magának az említett útra projektálásával helyettesíti, és a *percekig* módosító ezt az utazás közbeni lefedési folyamatot (egyfajta képzeletbeli mentális letapogatást) jellemzi. Nyomban felvethető azonban a kérdés, hogy ez a faktív esemény vajon miért nem hozzáférhető például a *pontban délben* időhatározó számára (vö. [2'])? Véleményünk szerint ennek az az oka, hogy a *pontban délben*, *15:30-kor*, *közvetlenül ebéd után*, *tegnap* és a hozzájuk hasonló kifejezések elsődleges funkciója a mondatban kifejezett esemény időkoordinátájának megadása, így használatukkal a beszélő elkötelezi magát a leírt esemény ténylegessége mellett. (Ez alól kivétel természetesen az, amikor az *egész* narratíva az irodalmi fikcióban játszódik, mert ilyenkor a tágabb kontextus eleve egy önálló, imaginárius időtengely bevezetését követeli ki, ahol a fikción *belül* már elhelyezhetők események.) Ezzel szemben a *percekig*, *kis időn át* és hasonló kifejezések a bemutatott eseményt aspektuális szempontból (is) jellemzik, azaz – Kiefer (1992) terminológiáját használva – az esemény belső időstruktúrájával hozhatók kapcsolatba (esetünkben például azt mondják ki, hogy az nem befejezett aspektusú). Az aspektusnak tehát az esemény szerkezeti tulajdonságaihoz van köze – például ahhoz, hogy az esemény homogén szerkezetű-e, azaz érvényes-e rá az oszthatóság tulajdonsága (lásd KIEFER 1992, 812) –, és az aspektuális tulajdonságokban az ilyen szerkezeti vonások tükröződnek. Ennek következtében az aspektuális értékre „érzékeny” módosítók annak ellenére kompatibilisek lehetnek ilyen eseményleírásokkal, hogy maga az esemény nem helyezhető el ténylegesen az időben.

Itt jegyezzük meg, hogy az a másik általunk a fiktív események jelének tekintett vonás, hogy ezek nem vesznek részt oksági viszonyokban, a szűken értelmezett Cambridge-típusú változásokhoz (*mere Cambridge change*) teszi őket némileg hasonlóvá. Mint ismeretes, a tisztán Cambridge-típusú változások a relációs viszonyokban bekövetkezett változást a változásban passzív szerepet játszó relációs tagra is „rávetítik”: Szókratész halálakor az eseményekben közvetlen szerepet nem játszó Xantippé tulajdonságai is megváltoznak, hiszen özvegygé válik. A fiktív ese-

mények és a Cambridge-típusú változások hasonlósága valószínűleg nem véletlen: a szűken értelmezett Cambridge-típusú változásokat az externális, relációs viszonyokban bekövetkezett változások eredményezik, és mint láttuk, a fiktív mozgás esetében is elengedhetetlenül jelen van a relációs komponens a (vizuális vagy tisztán képzeleti) letapogatás relációs mivoltában.

Az alábbiakban röviden vázoljuk, hogy a fiktív események kezelése hogyan képzelhető el modern szemantikai eszközökkel. Itt valóban csak az alap gondolatok leírására vállalkozhatunk, mert a jelenség további kutatást igényel.

A modern szemantika egyik nagyhatású elmélete az ún. *algebrai szemantika*, amely Emmon Bach 1986-os cikkének hatására jött létre. Bach érdekes és a nyelvek által kifejezésre is juttatott párhuzamokat fedezett fel a két ontológiai tartomány, a materiális entitások és az események tartománya között. A kapcsolat a két tartomány mereológiai struktúrái között fennálló homomorfiákban és izomorfiákban nyilvánul meg, amelyeket Bach bőszéges illusztrációs anyagon be is mutatott. Bach vázlatos elképzeléseit később Manfred Krifka és Godehard Link dolgozta ki matematikai pontossággal. Az algebrai szemantika egyik legfontosabb alap gondolata az, hogy az igék bizonyos tulajdonságai – például egyes ún. tematikus szerepek – a szemantikában struktúratartó leképezések formájában, azaz homomorfizmusokként valósulnak meg, amelyek az ige tárgya által denotált entitás mereológiai struktúráját változtatás nélkül leképezik arra a mereológiai struktúrára, amelyet a mondat egésze fejez ki. Itt helyhiány miatt nem tudunk elmerülni a részletekben, az olvasó az irodalomjegyzékben felsorolt művekből tájékozódhat a megközelítés részletei iránt. Talán ez a rövid ismertetés is elegendő ahhoz, hogy megfogalmazzhassuk a fiktív eseményekkel kapcsolatos fő állításunkat. Azt állítjuk, hogy a fiktív események szerkezetének kialakításakor a homomorf leképezés szerepét a megfigyelő letapogatási művelete játssza. A mondatbeli kifejezés szintjén a faktív esemény (a letapogatási művelet) és annak experiense (a megfigyelő) egyáltalán nem jelenik meg, ám a letapogatás tárgya a mondat alanyaként realizálódik. A letapogatási művelet sajátosságaiból kiindulva (lineáris-szekvenciális lefedés) azt jósoljuk, hogy a fiktív eseményeket leíró mondatok többsége a hagyományosan pontszerű eseményeknek (vö. [2], [5]), illetve homogén folyamatoknak (vö. [6]) nevezett aspektuális típusba fog esni, míg jóval kisebb részük az összetett szerkezetű teljesítményekkel (VENDLER 1967) lesz analóg (vö. [3]). Ennek a hipotézisnek az igazolását azonban természetesen kiterjedt korpusznyelvészeti vizsgálatnak kell megelőznie.

A fentiekben kísérletet tettünk egy irodalmi-retorikai alakzat pontosabb jellemzésére, valamint vázoltuk modern nyelvészeti eszközökkel történő megközelítésének lehetőségeit. Tisztában vagyunk azzal, hogy tanulmányunk talán több kérdést vet fel az olvasóban, mint amennyit megválaszol, de azt gondoljuk, hogy az így felvetett kérdések továbbgondolásából hosszabb távon mind az elméleti nyelvészet, mind az irodalomtudomány profitálhat.

IRODALOM

- BACH, Emmon 1986. *The Algebra of Events. Linguistics and Philosophy* 9.
- BLACK, Max 1962. *Models and Metaphors*. Ithaca – New York: Cornell University Press.
- JÄKEL, Olaf 1997. *Metaphern in abstrakten Diskurs-Domänen. Eine kognitiv-linguistische Untersuchung anhand der Bereiche Geistestätigkeit, Wirtschaft und Wissenschaft*. Frankfurt a. M. – New York: Lang.
- JÄKEL, Olaf 1999. Kant, Blumenberg and Weinrich. Some Forgotten Contributions to the Cognitive Theory of Metaphor. Gibbs, Raymond W. – Steen, Gerard J. (eds): *Metaphor in Cognitive Linguistics*. Philadelphia – Amsterdam: Benjamins. 9–27.
- KIEFER, Ferenc 1992. Az aspektus és a mondat szerkezete. In Kiefer F. (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. Mondattan*. Budapest: Akadémiai. 797–886.
- KRIFKA, Manfred 1992. Thematic relations as links between nominal reference and temporal constitution. In Sag, Ivan – Szabolcsi Anna (eds): *Lexical matters*. Chicago: Stanford University Press. 29–38.
- LAKOFF, George – JOHNSON, Mark 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago – London: The University of Chicago Press.
- LINK, Godehard 1998. *Algebraic Semantics in Language and Philosophy*. CSLI lecture notes No. 74. Stanford.
- TALMY, LEONARD (1996). Fictive Motion in Language and „Ception“. In Bloom, Paul – Peterson, Mary A. – Nadel, Lynn – Garrett, Merrill F. (eds): *Language And Space*. Cambridge, Mass.: MIT Press
- TRIER, Jost 1931. *Der Deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes. Die Geschichte eines sprachlichen Feldes*. Heidelberg: Carl Winter.
- TRIER, Jost 1934. *Deutsche Bedeutungsforschung*. In Götze, Alfred – Horn, Wilhelm – Maurer, Friedrich (eds): *Germanische Philologie: Ergebnisse und Aufgaben. Festschrift für Otto Behaghel*. Heidelberg: Carl Winter. 173–200.
- VENDLER, Zeno 1967. *Linguistics in Philosophy*. Ithaca: Cornell University Press.
- WEINRICH, Harald 1967. *Allgemeine Semantik der Metapher*. In Hessky, Regina – Knipf, Erzsébet (Hrsg.) 1998. *Ein Textbuch zur Lexikologie*. Budapest: Holnap.
- WEINRICH, Harald 1976. *Sprache in Texten*. Stuttgart: Klett.

Home Sweet Home, Silverberg, Robbin Ami – Böröcz András /New York/ kiállítása